

Levelek a rhaetiai és germaniai limes vonaláról.

III.

Múzeum-látogatásaim leírását az alábbi megfigyeléseimmel zárom.

Bonn. A mennyire gyakorlatiatlan a kölni, annyira kellemes, kedves az *Antiquitati Rhenanorum* felíratú bonni Provincial-Museum. Szerencsés volt 600,000 márkás költséggel újabb kibővítése a kőtár számára. Igazgatója Dr. Hans Lehner, aránylag fiatal ember, igen szívesen fogadott. Tárgyaik a Bonner Jahrbücher-ben és a Westdeutsche Zeitschrift-ban vannak közölve. Katalogusuk nincs, a múzeum alaprajza egy kis füzetkékben van ismertetve. Megkezdtek az illusztrált katalogus kiadását, melyből eddig a kőemlékek leírása jelent meg. Szép és fontos kiadványuk a Novaesium-tábor leírása. Példája lehet a kőrégiségek kiállításának s ez azért megnyugtató reánk, mert ugyanúgy van, mint az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiség-tárában. Mindenütt csak csinos felírást alkalmaznak s rajta a vonatkozó irodalmat is közlik. A kőemlékek két nagy csoportra oszlanak: katonai és polgári emlékekre.

Óskori csoport két terem, beleértve a vaskort is. Túlnyomó részt ásatásokból származó anyag, fal mellé állított s az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem és régiség-tárának felszokrényeihez hasonló szekrényekben és nagyon sok vitrinában.

Római csoport, a kőemlékeken kívül hat szép terem, azonkívül lépcsőház, feljárát, mindenütt szépen, gondosan kiállítva. Legalább az agyagművesség emlékeit találjuk történeti fejlődési rendjében. Talán jobb volna, ha a fal melletti szekrények nem volnának olyan magasak. A terra sigillata edények nagy mennyiségben vannak s vitrinákban jól évényesülnek. A típusok mind ismeretesek. A zöldmázás edényeknek egy egészen számottevő csoportjával is találkozunk. Közönséges agyagból készült, de alaposan kiégetett edényeik közül említendő egy csoport, melyen *en barbotine* technikával vadállatok ábrázolásait láthatjuk. Sok a *terra nigra* edényük, a legkorábbiak közt nálunk is ismert, hasonló anyagú típusokkal. Fehér edény vörös festékekkel készült vonal, pont és fenyőágot utánzó díszítéssel szintén szép számmal van. Sok szép bronz edényük mind közölve van, vala-

mint bronz szobrocskáik is. Ez utóbbiak az E. N. Múzeum érem- és régiség-tára ékszer- és majolika-szekrényeinek felső részéhez hasonló szekrényekben vannak kiállítva; kár, hogy a polczok fából és nem üvegből vannak. Nagy mennyiségben levő fibuláik a fejlődés rendjében vannak kiállítva, a mik az E. N. Múzeum érem- és régiségtárának kiállítási éremszekrényeivel egyező típusú szekrényekben jól hatnak. Bronz-súlyok közt egy jó női buste és Bacchus. Szobraik közt egy igen gyöngye birkózó-pár; alapgondolata az Erdélyi Nemzeti Múzeumban levő sokkal jobbéval egyező. Több mint 200 drb. terracottájáról csak azt mondhatom, mint a kölniekről. Van néhány terracotta szobornak való öntőmintájuk. Nagyszámú üvegtárgyuk majdnem mind zárt sírokból származik és datálható. Három termet *Andernach, Urmitz, Niederbieber, Remagen*, (melynek múzeuma is van, de másolatokból, az eredetiek ide kerültek nem éppen jószívű adakozásból), *Bonn, Eifel, Köln, Xanten, Neus* (Novaesium) emlékei töltenek meg. Fali szekrényekben zsúfoltan vannak felállítva, de azért tanulságul üvegmedenczékben sírok is vannak kiállítva. Érmük nincs sok kiállítva és úgy mint a Magyar Nemzeti Múzeumban külön-külön kis skatulyákban, de mert a skatulyákat gondosan válogatták össze, jobban is mutatnak.

Trier múzeumát két nap alatt néztem meg. *Provincial-Museum*, igazgatója dr. Krüger, kiadványait feljegyeztem. Gazdag könyvtárukat — mint említém — Hettner alapította és fejlesztette, kivált, mint a limes-bizottság arhaeologiai dirigense. Olyanszerű múzeum, mint a bonni, de annál gazdagabb, viszont nem oly gondosan kezelt. Nincs központi fűtése. Kőtára (emelet-magasságban) van akkora, mint a kolozsvári központi egyetemi épület egyik udvara, de a vaskályhák sem ezt, sem a többi helyiségeket nem melegítik föl. Télen valóságos istenkisértés hosszabb ideig benne lenni. Kőtárának gazdagsága és a sok mozaik-kép felülmúlja minden várakozásomat. Kár, hogy a Hettner-féle Illusztrirter Katalog elfogyott, újat pedig nem csináltak. Hatalmas kémlékei között legszebb talán egy takács-család síremléke, gazdag domborúműves díszítéssel. Végül egy gazdag magánzó bőkezűségéből ott látjuk az udvaron vihart álló anyagból az *igeli* oszlop hí mását.

Őskori csoportjából egy bronz buzogány hasonlít az E. N. Múzeumban levőhöz, melyet Nagy Géza őskorinak tartott. A buzogány fejből csak igen kevés van meg s így alakja nem állapítható meg pontosan; nyele pedig a mi Múzeumunkban levőénél jóval hosszabb. Az Illusztrirter Katalog talán felvilágosítást tudna adni, miért tették az őskorba meg arra, miért tartják halotti koszorúnak azt a három bronz tárgyat, mely tökéletesen a torques alakját mutatja, bár jóval vastagabb annál? Megszámlálhatatlan terracottájuk közt sincs az Erdélyi Nemzeti Múzeumban levőnek párja.

Közleményeik a *Westdeutsche Zeitschrift*-ban jelentek meg; mely, mióta 1907-ben a 26-ik kötettel megszűnt arhaeologiai is lenni s most csupán történelmi, helyét a *Röm.-germ. Korrespondenzblatt* foglalja el.

Triernek római-kori épület-maradványait igen rövid, velős magyarázatokkal Krüger igazgató adta ki. A porta nigra a legjobban gondozott; a császári palota romjai és a fürdő elhanyagoltabb, mint szeretném; utóbbi nincs is mindenütt tökéletesen kiásva; csak úgy itteni módra, hogy a mi szükséges, megállapítható legyen. Lehet egyébként, hogy majd, ha a mindenkitől irgalmatlanul behajtott belépődíjak, fényképek stb. jövedelme megengedi, tovább is mennek. Az amphitheatrum ásatása most folyik, otlétemkor éppen az arénát betonozták; falai a vomitoriumokhoz való bolthajtásos feljárókkal együtt emeletnyi magasságban megmaradtak. Rengeteg munka ezt teljesen renoválni. De idővel meglesz és Saalburgnak méltó társául szegődhetik. Ezek a maradványok mint monumentumok építészetiileg és történelmileg egyaránt értékesek.

Koblentz társulati múzeumát az egykori vásárcsarnokban állította föl, melyet a város ajándékozott, Henkel pezsgőgyáros pedig igazán szépen renováltatott. Belül csinos, kívül csunya. Anyaga most van rendezés alatt; a mellett egymást váltják fel helyiségeiben a műkiállítások. Újabban 4000 márkán vett egy gyűjteményt. Régebbi szerzeményeik szekrényekben állanak, felírásokkal ellátva. Őskori anyaga annyi, mint a mi az E. N. Múzeum érem- és régiség-tárában a Torma Zsófia-féle gyűjteményből ki van állítva, körülbelül annyi a kora-középkori és háromszor annyi a római. Mind a városból és közvetlen környékéről való, nem elsőrangú tárgy, mert a legjava Berlinbe került. Itt is, mint a többiekben több-kevesebb város- és ipartörténeti tárgy van. Tárgyaik a Bonner Jahrbücherben jelentek meg.

Mainz. A Römisch-germanisches Centralmuseum¹ célja a németországi őskor, római- és kora-középkor *minden emlékeit rendszeresen* bemutatni s ezenkívül — a mennyire lehetséges — a szomszédos államokét is. A mit lehet eredetiben, egyebet másolatban, de duplumot nem gyűjt. Alkalmam volt a rendezés munkájának egy részét látni. Májusban szándékoznak megnyitni. Egész szekrényre való edényük van Dunapenteléről; galváno-plasztikai másolatban: Attila kincse, a szilágysomlyói első kincs és a petroszai kincs. A kölni terra sigillata, belül domborúműves tányér készítéséhez (illetve a hasonlókhhoz) használt néhány olyan minta, mint az E. N. Múzeumban Ferenczi Ilona ajándékából; mindössze (edény és minta) sincs több 10 darabnál. Árulják a római katona modelljét és fegyverzetét; úgy ennek, mint kiadványaiknak jegyzéke érdekes, tanulságos.

Ugyanazon igazgatás alatt áll az *Alterthumsverein* múzeuma, melynek anyaga Mainzból és környékéből telik ki, de szintén igen gazdag; van egy kis város- és ipartörténeti; továbbá Gutenberg-múzeum és városi képtár ugyanabban az épületben. Itt is a kőtár a leggazdagabb. Egy hatalmas, Nero

¹ Igazgatói: Schumacher és Lindenschmit tanárok. Egy tudományos rendes, egy benevolus tisztviselő, egy titkár, 7 műszaki alkalmazott.

által I. O. M. szentelt oszlopot 2000 darabból állítottak össze! Megérdemelte a fáradságot szép domború műveiért. A kőtárnak itt is egy külön épületszárnyat építettek, a hol egészen olyan elvek szerint vannak az emlékek felállítva, mint a Múzeumban, csak hogy postamentumaik nem mozgathatók. Üvegedények másait árulják; árjegyzék nincs. Anyagában nincs semmi meglepő. A helyiségek szépek volnának, ha világosabbak és szárazabbak lennének. Még a terra sigillatákon is penész képződik. A Rajnában lelt bronz edények színe egészen olyan, mint az E. N. Múzeumban levő benei edényé.

Wiesbaden. A *Landesmuseum Nassauischer Altertümer* aránylag kis múzeum tárgyait az *Annalen für Nassauische Altertumskunde* közli. Az őskori, római- és népvándorlási csoportokon kívül iparművészeti tárgyakból is álló gyűjtemények. Sötét, alkalmatlan helyiségekbe vannak beszorítva. De már nem sokáig, mert a város éppen a napokban határozta el, hogy 1.000.000 márka költséggel új múzeumot épít. A Hans *Lehner*-féle, éppen tíz éves kis kalauzt adják kölcsön a látogatás idejére, mivel új kalauz kiadására már itt alig van szükség. *Őskori* csoportjában említendők a *Steeden an der Lahn* melletti mészkőbarlangból származó palaeolitos emlékek. Egyébként a nassauai kő- és fémkorok egészen jól áttekinthetően, ha nem is gazdagon vannak képviselve.

Római kori tárgyai a közeli táborhelyekről (Hofheim, Holzhausen, Heddernheim) származnak. Legelőször ötlik szemünkbe az a Heddernheimből származó domborúműves bronzlap, melyet Jupiter Dolichenus ábrázolásáért Domaszewski is felhasznált a római hadsereg vallásáról írott munkájában. Ugyancsak ő a római hadsereg jelvényeiről írott értekezésében innen közölte azt a *bronz bakkot*, melyet minden joggal lehet a XXII. legio jelvényének tartani. Ha még egy szép nagy bronz ajtót is felsorolok, akkor körülbelül minden feltünőbb darabját megemlítettem.

Népvándorláskori csoportja jelentékeny; aranyelelei közt a mi apahidainknak testvérét vagy legalább is közeli rokonát, láttam; majdnem mind ugyanazok a tárgyak vannak benne. Város- és ipartörténeti csoportja két kis, sötét helyiségben annyira zsúfolt és eldugott, hogy alig nyújthat alkalmat a tanulmányozásra.

Frankfurt am Main. Városi múzeumában, melynek folyóirata nincs, figyelemre méltó az *egyiptomi* gyűjtemény, mely Frauberger igazgató és mások, kivált egy hajózási vállalat ajándékából keletkezett. Egy egész szekrény Panoplisból (Kr. u. 3—7 sz.) való czipó és csizma közt egy pár piros csizmát nehezen tudnánk megkülönböztetni a kalotaszegitől, ha rámaját eltakarnók.

Kis *görög* gyűjteménye szintén ajándék; benne említésre méltó egy sírleletről származó aranylemezből készült babérkoszorú és egy Alexandriából eredő téglalap alakú kis bronz-súly. Hazai csoportjaik közül az

öskört a környéken talált zárt leletek igen jól képviselik. *Római* csoportja Hedderheim, Rödelheim és Bockenheim lelőhelyekről nyerte tárgyait. Különösebb figyelmet érdemel egy *Bingen* mellett lelt pompás mozaik padló, melynek megvételéhez egyik Rotschild báróné adta a pénzt: közepén Sol négyes fogatával, körülötte a zodiakus jegyei. *Népvándorlaskori* csoportja figyelemreméltó. Mindezek természetesen eltörpülnek — valóban szemmel láthatóan el is vannak hanyagolva — a város- és ipartörténeti, csoportok mellett.

Darmstadt. Grossherzogliches Landesmuseum. Udvari múzeumában a szorosán vett régészeti gyűjtemények mellett néprajzi, iparművészeti, művészettörténeti és természetrajzi gyűjtemények vannak. Helyesebben szólva az utóbbi három adja a javát, míg a régiségtár csak mint az *érdekes ritkaságok* gyűjteménye talál megfelelő méltatást. Az egy emeletes, szép múzeum-épület földszinti helyiségeiben csak azok a szorosán vett régiségi tárgyak kaptak helyet, a melyek — hogy úgy mondjam — exotikusak.

Itt van egy kis, egészen jelentéktelen egyiptomi gyűjtemény és néhány görögországi lelet mellett egy Vilbel-ből származó mozaik-padló fantasztikus tengeri állat-ábrázolásokkal. Az itt kiállított tárgyak gondozása és szekrényei a legnagyobb igényeknek is megfelelnek. Ellenben a hazai régiség-csoportok az alagsorban igazán alkalmatlan helyiségekben, sötét, sőt láthatatlan módon nyertek elhelyezést. Szekrényei talán az állattárból kimustrált, alkalmatlan szekrények, a tárgyak bennük gondatlanul kiállítva, gondozatlanul vannak. Pedig úgy *ös-*, mint római és népvándorlaskori csoportjai elég gazdagok arra, hogy megfelelő elhelyezésben Hessen régészetét bemutassák. Az alagsori belső folyósón, tehát igazán sötét helyen elhelyezett régi görög és római épületek modelljeit pedig — tapasztaltam — mindkét nembeli tanuló ifjúság, tanáraik vezetése és részletes magyarázása mellett eredményesen használhatná: így pedig a magyarázó és a hallgató egyaránt csak bosszankodhatott. Ugyancsak az alagsorban van a néprajzi gyűjtemény. A múzeum igazgatója nem archaeologus s így az elmondottak némileg megmagyarázhatók.

Worms. A Städtisches Museum-ot, a Paulus Kirche-ben, egy román izlésű templomban, melynek főhajója egészen át van barokká alakítva, helyezték el. Minthogy a limeskutatásból való tárgyak nincsenek benne, eredetileg nem is volt szándékomban felkeresni. Csak útközben hívták fel rá figyelmemet. Két igazgatója (dr. Weckerling tanár és dr. Köhl orvos) van, de nincs sem folyóírata, sem katalogusa. Tárgyait a Westdeutsche Zeitschrift és az *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* közölte; sok jó darab van közte. *Ös-*, római- és népvándorlaskori csoportja egyaránt gazdag, de csak részben megfelelő módon van a főhajóban kiállítva. A többi vagy nagyon zsúfoltan, vagy nagyon magasan van: a templom menyezetéig ki kellett használniok a teret. Egy részük még rosszabbul a templom sötét, nedves

oduiban talált elhelyezést. Téglá- és kőrégiségeik egy melléképületben nagy részben nem is láthatók. Ugyanott van a római agyagedények egy része, itáliai apróságok, természeti népek dolgai, az őskori tárgyak közé beosztva.

Őskorá-ban minden főkorszak képviselve van, ha ugyan a Rajna medrében talált hatalmas állatsontok palaeolitosak.

Népvándorláskori csoportjában úgy a fegyverek, mint az ötvösség, agyag- és üvegművesség igen-igen jó és megbízható leletekkel van képviselve.

Római csoportja még a nagy rajnai múzeumoké mellett is számottevő, noha azok után nem is igen nyújt újat. A tárgyak legnagyobb része br. Heyl ajándékából és ásatásaiból való. Lelőhelyként majdnem kivétel nélkül Worms vagy annak közvetlen környéke szerepel; de az a kevés is, mi nem innen való, nem lépi át Hessen rajnai vidékét.

Mannheim. Vereinigte Sammlungen des grosshgl. Antiquariums und des Mannheimer Altertumsvereins. Utóbbi körülbelül egyidős az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel s *Mannheimer Geschichtsblätter* cz. havi folyóiratot ad ki, melyben tárgyai is megjelennek. Az egész egyesített gyűjtemény archaeologiai része nem sok. Egy terem (mint a mi nagy termeink $\frac{2}{3}$ -ad része) egyiptomi, görögországi és itáliai tárgyakat tartalmaz; ez a nagyhercegi antiquarium. Egy hasonló nagyságú termet töltenek meg az ős-, római- és népvándorláskori leletek, míg a harmadik, hasonló nagyságú teremben van a kőtár. A folyosón fegyverek és szobrászati emlékek. Két terem a Mannheim-vidéki iparművesség, egy terem a néprajzi és egy terem vegyes (érmek, metszetek stb.) tárgyakkal van tele. Az utóbbi négy terem rendezés alatt áll s ki tudja mikor lesz készen, mivel a múzeum igazgatója a nyáron meghalt. A gyűjtemények a nagyhercegi kastélyban vannak. A helyiségek pénzügyi hivatalnak épültek vagy mostani feladatuknak alig felelnek meg.

Őskori gyűjteménye nem jelentékeny. *Római* kori csoportjában nagyobb részt Neckarburkenből, kisebb részt Ladenburgból származó tárgyak vannak és az irodalomban ismeretesek.

Népvándorláskori csoportja is a szokásos leletekből áll. Nem akarnék azonban említetlenül hagyni egy színes fali táblát, melynek czíme: Vor und frühgeschichtliche Altertümer aus Oesterreich—Ungarn. A k. k. Unterrichts-Ministerium és a k. k. Centralkommission für Kunst und hist. Denkmale megbízásából szerkesztette: *Much.* Megjelent Hölzelnél, Wien. Hasonló fali táblákkal, melyek czíme: Altertümer unserer Heimat, minden múzeumban találkozunk; ezt azonban itt láttam először, de nem utoljára. Azt hiszem, hogy a hozzávaló magyarázatot el lehet engedni. Ezek a szemléltető táblák iskolai és népies oktató eszköznek beválhatnak.

Mannheimban egyébként van *várostörténeti múzeum* is, de arról nincs mit jelentenem, valamint a szépművészetiéről sem.

Heidelberg. Városi múzeumában aránylag kevés az ősrómai és nép-

vándorláskori tárgy, de állítólag mind rendszeres ásatásokból származik, mert jó részük egészen bizonyosan a város belső és külső területén való építkezés alkalmával került elő. Van azonkívül igen gazdag város- és ipartörténeti csoportja és képtára. A tulajdonképeni régiségtáron meglátszik, hogy a vele foglalkozó professzor igazán szeretettel, gondossággal és izléssel kezeli: olyan, mint valami kis bijoux. Szekrényei sem a legalkalmasabbak (olyanok, mint a mi nagy szekrényeink), de kitalálta a módját, hogyan lehet azokat egészen jól felhasználni.

Őskori csoportjában kivált a fehértöméses edények nagy számúak.

Római kori csoportjában a legjobb volna egy pompás Mithrász-kép, de csak a másolata maradt itt, az eredeti Karlsruheban van.

Népvándorláskori tárgyai a Kircheim-i temetőből valók. Catalogusa nincs s azt sem tudták megmondani, hogy a tárgyak hol jelentek meg.

Speyer. Historisches Museum der Pfalz. Szép, kétemeletes, hatalmas épületében most folyik a rendezés munkája; májusban szeretnék megnyitni. Őskori, római, népvándorláskori és iparművészeti stb. gazdag anyaga ugyanily csoportokban van. Legnagyobb része adomány. Eddig is a jelentékenyebbek közé sorolt terra sigillata gyűjteménye mostanában olyan hatalmasan gyarapodik, hogy valamennyi rajnai múzeum együttes anyagánál gazdagabb. Ludowici egész gyűjteményét, pompás szekrényeivel együtt ajándékozta. Ottlétemkor folytak a felállítási munkálatok, melyekhez — én sóhajtottam. A Ludowici-család egy másik tagja 50,000 márkát adott a múzeum céljaira, egy városi polgár-család mindazokat a viselet-történeti szempontból értékes egész rendbeli ruhákat odaajándékozta, melyeket az évszázados történetében szereplő család tagjai viseltek; azonkívül csináltatott a gyűjteménynek szekrényeket is: egy jókora terem zsúfolásig tele van. Egy másik polgár-család adományából való egy pompás porcellángyűjtemény, mely tizezreket ér meg. Még mondott egy pár ilyen nagy adományt vezetőm. Különösen érdekes megemlíteni, hogy jelentékeny borászati-történeti gyűjteménye is van a pinczében.

Tárgyaikat a Westdeutsche Zeitschrift és az Altertümer unserer heidnischen Vorzeit kötetein kívül saját annaleseik ismertetik.

Strassburg. (Elsass.) A Schloss egyik földszintes szárnyában, egyetlen szobában — mely körülbelül akkora, mint a mi I. sz. termünk előszobától — vannak elhelyezve a „Gesellschaft zur Erhaltung der historischen Denkmäler des Elsass“ őskori, római és népvándorláskori gyűjteményei. A terem mellett huzódó és az egykori folyósóból átalakított helyiségben jelentékeny iparművészeti gyűjtemény van, az épület többi részét a képtár és az iparmúzeum foglalja el. A szakszerű vezetés hiánya és a fentartó társulat szegénysége már első tekintetre meglátszik a gyűjteményen. Most egyébként éppen új elrendezésén dolgoznak. Van egy kis palaeolitikumuk: dordognei, achenheimi barlangokból, továbbá Völkinshofen, Hangenbiten,

Holzheim lelőhelyekről. Az újabb kőkorszak és az őskor többi szakaszai szintén képviselve vannak. Jó az elsassi kőszerszám-típusok bemutatása.

Római kori csoportját terra sigillata üveg- és természetesen közönséges agyagedények alkotják, ezek azonban sem anyaguk, sem alakjuk tekintetében újat nem mutatnak. Hasonlót mondhatunk kevés bronz, terracotta és kőtárgyáról, az utóbbiak az udvaron heverő díszítetlen kőkoporsókból, építészeti részletekből állanak. Igen érdekelt, egy trónuson ülő párt ábrázoló kőszobor-csoportjuk, de ez nem római; egy *Signumhalter*-nek nevezett, gazdag domború-műves díszítésű bronz (?) tárgyak pedig alighanem ón és valószínűleg abban a rheinzaberni hamisító-műhelyben készült, melynek hamisítványai közül egészen jelentékeny gyűjtemény van Karlsruheban. *Népvándorláskori* csoportja jelentéktelen. Katalogusa készül, folyóirata nincs. A gyűjtemény, úgy látszik politikai szempontok belekeveredése miatt nem ígér nagyobb jövőt. Van itt még néprajzi s az egyetemen kapcsolatosan művészettörténeti gyűjtemény is. Ez utóbbinak egyiptomi csoportja a legutóbbi időkben nyert újabb gyarapodást.

Karlsruhe. A „Vereinigte grossherzogl. Sammlungen“ gyűjteményei közül a régiségtári, néprajzi és természetrajzi egy épületben vannak, a művészettörténetiek külön épületben. Folyóiratuk a harmadik kötettel megszűnt. Egységes katalogusuk nincs, mert az igazgató (Geheimrat Wagner) úgy akarja kiállítani a tárgyakat, hogy azokat könyv használata nélkül meg lehessen érteni. Az egyes csoportokra vonatkozó legszükségesebb tudnivalókat nyomtatott táblákon meg is találjuk a falon és szekrényeken; azonkívül modellek, felírások segítik elő a megértést, s adják a természeti népeknél található vonatkozásokat is. E tekintetben segítségére van az ő ilyen célú útmutatásai nyomán Új-Guineában gyűjtött néprajzi gyűjtemény. Helyiségei nem elegendők s csak az anyag felerésze van kiállítva, az is zsúfoltan, alkalmatlanul nagy szekrényekben. Apróbb, finomabb tárgyakat helyeznek el két domború, egymásra illesztett óraüvegek közé. Kettőt összeillesztenek, gummi-arabicummal a széleit összeragasztják és kész van az edényke: könnyen kezelhető s ha szükséges, egy késhegy egyetlen nyomására kinyílik, a mellett pormentes. A *lapidarium* kicsiny helyisége sötét, de a gondosság látszik kiállításában. Érdekes, hogy sem Speyerben, sem itt, nincs katonai sírkő. Egyébként tökéletesen rajnai jellegű. Van benne egy pár középkori és újkori szobor is. Az első teremben *egyiptomi* régiségekből egészen jelentékeny gyűjteményt találunk, benne az Ohnefalsch-Richter *ciprusi* ásatásaiból 1885-ben adományozott anyagot. Szép *görög váza és terracotta* gyűjteményének leírása is megjelent.¹ Nagyon értékes *bronz-gyűjteményének* is van külön leírása.² *Hazai régiségcsoportjainak*

¹ H. Winterfeld: Beschreibung der Vasensammlung, stb. Karlsruhe, 1887.

² Schumacher: Sammlung antiker Bronzen. Karlsruhe, évszám nélkül.

kiállított része nem túlságosan gazdag, de azért értékes és nem egy feljegyzésre méltót találtam benne.

Stuttgart. Staats-Sammlung vaterländischer Altertümer. Terjedelmes katalogusában a múzeum anyagára vonatkozó elég jelentékeny irodalmat is adja. A k. Kunst und Altertümerkabinet és a k. Staatssammlung stb. egyesítették gyűjteményeiket s most a következő *hazai csoportokból* áll: őskori, római és népvándorláskori emlékek, a közép- és újkori csoportok. Részint eredetiekből, részint másolatokból álló *görög csoport*-ot, úgy lát-szik azért, mert a római révén a hazai csoportok egyikével közel rokon, megtartották itt. Az egyiptomi és mexikói régiségeket, továbbá a régi kínai, japán stb. keleti iparművészeti és ruházati tárgyakat azonban átengedték 1901-ben az újonnan alapított Museum für Handelsgeographie (valójában néprajzi) számára. A fegyvertári csoport éppen most tíz éve a K. Armee-Museumba jutott. Erről a megosztzkodásról az volna a véleményem, hogy az egyiptomi régiségeknek szépen képviselt görög szigettengeri, a mexikóiaknak pedig a hazai őskori csoport mellett sokkal jobban van helyük, mint ott, a hol most vannak. Az együttartott gyűjtemény-csoportok az Orsz. könyvtár földszinti négy helyiségében vannak elhelyezve. Körül-belül akkora helyet kaptak, mint a mi földszinti helyiségeink. A kőtár (külön a római és külön a közép- és újkori) itt is az alagsorban van. A helyiségek világítása nem kifogástalan; a kiállítási szekrények nem követésre méltók; a kiállítás módja is hagy fenn kívánni valót. De a tárgyak nagy száma és a rendelkezésre álló helyiségek elégtelensége itt is sokat megmagyaráz. Megállapítható, hogy — kivált a puhafából készült s így szélesebb ráamájú — szekrényeknek feketére való festése nem ajánlatos. A felfűzési tábláknak bolyhas és vastag szövettel való bevonása nem jó.

Őskori csoportok. Van egy kis palaeolitikuma *Sirgenstein*-ből, melylyel kapcsolatosan üveglap alatt az ottani telep geológiai modelljét is láthatjuk. A kőkorszakról rendszeres bemutatásokat találunk (itteni és északi szer-szám-típusok), míg a fémkorok emlékei lelőhelyek szerint vannak csoportosítva. Hallstatti csoportja kiválóan gazdag. *Római kori* tárgyai nagy részben a limeskutatósból származnak és így általában ismeretesek. Kőtárában néhány egészen jó szobor van. A lelőhelyek szerint kiállított tárgyak leg-érdekesebbjeit a katalogus képen is adja. Egy tánczó alakot mutató ezüstlemezke és egy téglalap-alakú bronz-talapzatra felerősített kis bronz-dísztag fogják még foglalkoztatni a szakembereket. *Népvándorláskori* lele-tei az irodalomból ismeretesek. *Görög és délitáliai* vázák-ból kisebb gyűj-teménye arra jó, hogy éppen a legfontosabb tudnivalókat szemléltesse. Látunk azonkívül görögországi, pontusi, itáliai terrakottákat és ékszereket eredetiben és másolatban. Ez utóbbiak közt igazán megszámlálhatatlan apró terrakotta, majdnem mind töredékes, de azért igen jó apróságok, Kisázsiai-ból, kivált Smyrna környékéről: a római császárkor elejéről valók,

Nürnberg. Germanisches Nationalmuseum. Éppen tíz évvel öregebb a mi gyűjteménytárunknál. A német szellemi egység kifejezőjének szánták s mintegy előhírnöke a német politikai egység által elért nagyságnak. Hatalmas alkotás, végtelenül gazdag gyűjteménycsoportokkal, melyeknek legnagyobb része önkéntes adakozásból, örökletéből, alapítványból származik s mai nap is első sorban ilyen módon gyarapodik.

Engem anyagából kevés érdekel: a római, az őskori és népvándorláskori, mégis nagyon örvendek, hogy láttam, mert sokat tanultam belőle, a mit most hosszú volna elmondanom. Iparművészeti csoportjait 90-nél több teremben helyezték el. Anyaga méltó egy nagy nemzethez. Maguk az alapítók sem gondoltak ilyen nagy és gyors sikerre: ez az oka, hogy helyiségei nem mind megfelelők. De a nagy német nemzeti, erkölcsi és anyagi erő bizonyára ezt is meg fogja teremteni. *Őskori* csoportjában különösen a kőkorszak van szépen képviselve. Rasenberg berlini törvénybíró alapítványa egész termet tölt meg, majdnem az utolsó darabig. Képviselve vannak benne minden német lakosságú tartomány és ország, nem véve ki Ausztria és Svájc megfelelő vidékeit sem. A fémkorok kevésbé gazdagok, a bronzkor szegényes. *Római* csoportja nem igen érdemel különösebb figyelmet. *Népvándorláskori* anyagában Thallmassing, Ellwangen a jól képviselt lelőhelyek. De értékes tárgyai vannak Itáliából (Ravenna) is, valamint külön szekrényében láthatjuk a petroszai kincs galvanoplasztikus mását, a román király ajándékát.

Augsburg. Museum des hist. Vereins und der Stadt Augsburg. A város egy régi házát alakította át a múzeum számára, melyben a történelmi társulat őskori, római és népvándorláskori csoportjai s egy kis görög vázagyűjtemény mellett a város iparművészeti gyűjteményei találnak helyet. Ez utóbbiak részben ajándékokból és letétekből állanak, s hogy nem jelentéktelenek, arról biztosít az, hogy Augsburgban vagyunk. *Őskori* csoportja egészen jelentéktelen, bár a fiatalabb kőkorszaktól kezdve mindenik képviselve van.

Római kori gyűjteménye kizárólag a városban (Augusta Vindelicorum) vagy a közel környékben előkerült leletekből áll. Kőtárában néhány igen jó Mercuriusnak szóló domborúműves fogadalmi kő, továbbá három olyanszerű siremlék, mint az igeli érdemel különösebb figyelmet. Kivált az utóbbiakat nem várná már az ember Augsburgban. Egy igen rossz, szemcsés homokkőből készült domborúmű, legelésző juhokkal, igen jó hellenisztikus élőkép után készülhetett. Egyéb római kori tárgyai közül legfeljebb a nagyszámú agyagmécses-minta érdemel külön említést. *Népvándorláskori* csoportja szegényes; ismert jó darabja a run (?) írásos csatt. Katalogusa most készül és Bassermann Münchenből a közlésre való darabokat a napokban írta össze.

München. A *Bayerisches Nationalmuseum* a mi múzeumunknál

csak valamivel idősebb, de már tíz éve, hogy hatalmas, tervszerűen épített új palotában van elhelyezve. Az engem elsősorban érdeklő csoportjához fűzött reményemet nem váltotta be. *Őskori* csoportjának kiállított része egészen jelentéktelen, a kőkorszakot pl. mindössze öt csiszolt szerszám képviseli. Nem gazdagok a fémkorok sem, melyekben a tárgyak lelőhelyek szerint vannak csoportosítva. Ha mégis említeni akarok valamit, úgy elsősorban egy filigrános diszú szárral bíró és két másik diszítetlen bronz buzogányt kell említenem. No meg az ú. n. „goldene Hut“-ot, melyet Schieferstadtban, Speyer mellett találtak s melyről nem tudják megállapítani, hogy vajjon — a trébelt művű aranylemezből készült tárgy — vallásos tisztelet tárgya volt-e vagy olyan koronának a része, melyet asszíriai királyok ábrázolásain látunk; ha nem csalódom az utóbbi esetben is az első eset állana fenn. *Római kori* csoportja szintén szegényes (legalább a rajnaiakéhoz képest), ámbár mindenképp találunk benne egyet-mást. Elsősorban említendő egy szép mozaik padló Ingolstadt vidékéről. Agyag- és üvegedénye nem sok van. Terra sigillata edényei közt kevés a díszített. Terrakotta szobrocskája vagy tíz darab van: állatalakok túlnyomóan. Fém tárgyai közt új típust nem láttam. Egy késő-római kovácsműhely szerszámgyűjteménye említést érdemel. Kőemlékei a Dunamelléki lelőhelyekről valók és a dunai típusokat mutatják. A terem egyik fala a római columbariumok mását mutatja. *Népvándorláskori* csoportjában sok a különféle fegyver s ékszere is szépen van.

Königliches Antiquarium. Furtwängler készítette katalogusa elfogyott, az újat mindennap várják, így a felírásnélkül levő tárgyakat nem tanulmányozhattam kellően. Egyiptomi, görög, etruszkus és római (részben provincialis) csoportokból áll s válogatott darabjaival valóban értékes gyűjtemény: részben az új, részben a régi pinakothéka földszintjén elhelyezve. Csak illusztrálásul említem fel (mert a részletes felsorolás kissé túlságosan messze vezetne), hogy pl. egy kis tárlóban 150—200 drb. terra sigillata edény és edénymintának a *cserepe* van, Br. Bissing tanár ajándékából. De ezek a cserepek az utolsó darabig elsőrendűek, értéküket tán meg sem lehetne mondani. Jobbnál-jobb példát mutatnak arra, hogy a fémtechnika milyen hatással volt a terra sigillata-ábrázolásokra. Tordai Venuszunknak két édes és két mostoha testvérét láttam itt, porolissumi terrakottáinknak pedig egy meglehetősen távoli rokonát. — Sieveking tanár, az igazgató nincs itthon, de helyettesse dr. Tyrrof tanár készségesen megígérte, hogy intézetünk megkeresésére és költségére csináltat róluk fényképet.

* * *

Ezek szerint végére is értem felsorolásomnak. Igyekeztem rövidre fogni mondanivalómat, de jelentésem így is túlságosan terjedelmessé vált, holott igazán érzem, hogy még sokat és főleg mélyebbre ható dolgokat

kellett volna mondanom. Másfelől meg arra gondolok, hogy jelentést és nem tanulmányt kellett írnom.

A meglátogatott múzeumok római kori anyagában két nagy folyó által jelölhető területekről származó leletek vannak: a Rajna és a Duna vidékéről. Amaz hasonlíthatatlanul gazdagabb emennél. Ennek okát nem tudom még egész biztosan és részletesen, de aligha csalódom, ha azt hiszem, hogy nemcsak történeti, földrajzi, hanem néprajzi okai is vannak. Úgy magyaráznám, hogy a rajnai vidékek sokkal előbb kerültek a római befolyás hatása alá; talán már a pún-háborúk kora óta érzik ezt a hatást, de mindenestre korán kellett érezniök a délgalliai görög gyarmatok hatását is. Azonkívül a tényleges római birtoklás is jóval korábban kezdődött ott, mint emitt. A Rajna vidéke jóval termékenyebb, mint a Duna itteni folyásának vidéke. Ebből következik, hogy ott már a kőkorszak elejétől sűrű a lakosság, emitt pedig helyenként egyáltalán nincs őskori lakosság vagy a hol van is, az a legtöbbször igen gyér. A római terjeszkedésnél amott talált lakosság elfogadja a hódítók műveltségét, de azt mindjárt át is dolgozza; az itteni vagy nem fogadja el, hanem kitart a magáé mellett, vagy teljesen elhagyja a magáét s változatlanul elfogadja a rómaiakat. És ámbár tudom, hogy a birodalom provinciális beosztásának nem felel meg tökéletesen, mégis hajlandó vagyok amazt gallus, emezt germanus területnek mondani általában. Erdély területének római kori emlékeinél az utóbbi *eredményt* látjuk. De mások az okok. A mi területünk szintén őskultur terület; a görög s általában kelet-délkeleti hatást igen korán érzi s a magáét érezteti; a rómaiakkal is jó korán jut ismeretségbe, ám Decebalus leverése után alig marad őslakósa. A hódító tehát nincs mire rányomja a maga bélyegét s az ő kulturáját nincs a ki befolyásolja; különben is rövid a római uralom. A mi árnyalatot látunk, annak oka a betelepített lakosság különfélesége. Ezekből fogjuk igazán, megbízhatóan és részletesen, nem pedig csak nagy általánosságban megismerni Erdély római korát. Mennyi munkával, türelemmel fogjuk ezt elérni, az kiszámíthatatlan. A nyugatiakat nem túlságosan érdekli — t. i. közvetlenül — Erdély római kora. Ezért nem is törük magukat a részletekért. A mi a római birodalom politikai történetéhez nem tartozik, az az erdélyi emlékekből nem érdekli őket. Hála Istennek, mert így annak a kis bokrétának minden virágát a magunk tudása szerint ítélni tudjuk meg. És egyúttal vezetője lehetünk ezen a téren déli szomszédainknak, kik rászorulnak erre s a távol nyugaton keresik, olyanok közt, a kik az ő emlékeiket nem mindig értik meg.

A két terület szorosán vett *ipari termékei* azonosak. Ez meglehetősen természetes, hiszen még ha nem tudnók is azt, hogy a Rajna vidéki hatalmas ipartelepek látták el ezt a vidéket is, illetőleg a hazai ipartelepek teljesen amazok hatása alatt állottak. Ebben a tekintetben elég az agyag-és üvegművesség termékeire mutatnunk.

Ellenben egészen mások azok az emlékek, melyek a *szellemi életre* vonatkoznak, a mit a vallásos vonatkozású emlékek képviselnek. Klingenberg, Waynand, Hoffman és még számtalan kisebb-nagyobb nevű szakember munkáiból már régebben tudjuk, hogy a siremlékek — és pedig úgy a katonaiak, mint a polgáriak — lényeges eltéréseket mutatnak a két területen. Az amott olyan nagyon gyakori u. n. Gigantensäule (Jupitersäule) a hozzátartozó négy—hat—nyolcz istenséget ábrázoló kövekkel emitt hírből sincs, vagy ha van, mint pl. Münchenben, sőt már Stuttgartban is, rajnai lelőhelyről való. Nem tudják megérteni, bár sokféleképpen magyarázzák s a lovával egy alakot eltaposó istenséget általában *Gallische Gottheit*-nak hívják.

Amott igazán sokszor találkozunk az u. n. *Matronae* ábrázolásokkal és pedig úgy köben, mint terrakottában: emitt nem. Vagy az az *einheimische Gottheit* állítólag a termékenység istennője, ölében egy kis állattal: a rajnai múzeumokban százával látjuk terrakotta ábrázolását, emerre elvéve is alig. De legjellemzőbb a *Mercurius* esete. Őt mint a kereskedelem istenét (s Domaszewski szerint talán a hidakét is) mindenfelé tisztelték. Augsburgban meglepően jó emlékeit láttam s felíratokon is igen gyakran találjuk nevét itt is, ott is. Csakhogy a Rajna mellett csak úgy tudott polgárjogot nyerni, hogy beházasodott: felesége a kereskedelem belföldi istennője *Rosmerta* s az emlékeken együtt jelennek meg. Természetesen, mint mindenütt, a hol keleti katonaság volt, ott van a Jupiter Dolichenus és a Mithrasis. Mindkettő katonai istenség. Az elsőről nem sokat tudunk, az utóbbiról azonban tudjuk, hogy kultuszát, mint a katonai érdekeket hathatósan elmozdítóét, maguk a császárok pártolták legjobban s ennek köszönheti jóformán általános tiszteletét a katonaság körében. Nem tudom Cumont említi-e, de tény, hogy az e kultuszhoz tartozó oroszánok egészen mások itten, mint a nálunk levő, szarvast marcangoló: a szarvas hiányzik.

A meglátogatott múzeumok tulajdonjogilag a következő csoportokba tartoznak: *társulati*, *városi*, *tartományi* és *országos*, illetve *udvari* múzeumok.

A *társulati* múzeumok közt egy sincs újabb keletű. Azoknak alapítása a múlt század első felébe esik, mikor a múzeumok ügye iránt az érdeklődés megpendült. A fejlődés rendjén azt látjuk, hogy miután legközvetlenebb feladataikat megoldották (rendesen egy-egy környék emlékeinek megmentése, egy-egy tábor kutatása) feladták önállóságukat s beolvadtak valamely városi múzeumba s így a várostól helyiségeket nyertek vagy egyesültek nagyobb múzeumokkal (udvariakkal) s végül alapját képezték a későbbi tartományi vagy országos múzeumnak. Ez a fejlődésnek itt tényként megállapított rendje, mely elől nem is akarnak elzárkózni. (Koblenzben pl. egészen jól megértik, hogy legjobb dolgaiknak azért van Ber-

linben a helyük, mert ott nincsenek eldugva a tudományosság elől.) Jellemző, hogy a társulat azért nem szűnik meg és támogatását sem vonja meg.

Városi múzeumok a város- és ipartörténeti emlékekre fektetik a fősúlyt és ilyen módon szép feladatot valósítanak meg. E mellett a legtöbbször szép művészeti gyűjteményt (képtár, régi templomaik stb. idevonatkozó emlékei) is találunk. A múkiállításoknak pedig mindig itt van a helyük; használják is alaposan. Felsorolásomban említettem olyanokat, a hol egy-egy kis néprajzi (a város népéletéből vett) csoport is van.

A tartományi és országos múzeumok államiak. Amazokhoz tartoznak a porosz földön látottak, mint a hol a múzeumok ügye a legrendezettebb. Ideszámíthatjuk a Saalburg-múzeumot, melynek *császári* jelzője van.

Ma már — szakemberektől nyert értesülésem szerint — senkinek hatósági engedély nélkül ásatnia nem szabad; magánvállalkozónak pedig nem adnak engedélyt.

Mindezek daczára a közönség érdeklődése igazán nagy s ezzel párhuzamos az áldozatkészsége. Említettem a kölni múzeum keletkezésének történetét; Koblenzben pedig egy pezsgőgyáros fedezte a múzeum számára átengedett épület renoválási költségeit s a többi eseteket sem hallgattam el. Szegény vidéki tanítók, ha mást nem tehetnek, a közelükben kiásott temetkezés, épület, égető-kemencze modelljét csinálják meg ajándékként. Igazán mindenki hozzájárul a nemzeti nagyság munkálásához: csendesen. Büszkéek lehetnek reá, hogy ezt természetesnek találják. De büszkéek is! Mi nem tennők azt, a mit itt lát az ember: olyan római kardhoz, ruharészlethez (cipő, öv stb.), melyről csak az bizonyos, hogy római; odairják: valószínűleg egy germán (sőt *deutsch*) katona viselte, ki római szolgálatban állt stb. Soha el nem felejttem azt a lelkesedést, melylyel a welzheimi tanító (Kircher Gusztáv) szólt a *stuttgarti* múzeumról, továbbá azt a szomorúságot, melylyel az ő kollégája Pförringben mondta: Volna csak Poroszországban ez a tábor, nem fedték volna ismét be.

München, 1909 december 16.

Dr. Buday Árpád.